

*Смольницька О. О.,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу української філології
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України*

МІФОЛОГЕМИ ЖІНКИ-ЗМІЇ І ВОДЯНОГО БОЖЕСТВА У ВИБРАНІЙ ПОЕЗІЇ ВІРИ ВОВК

Анотація. У статті досліджено міфологеми жінки-змій та водяного божества у вибраних поетичних творах Віри Вовк. Окреслено специфіку бразильської міфології, наголошено на спільних мотивах колективного несвідомого. Підкреслено, що змія може бути і фемінним, і маскуліним образом. Залучено міфи і вірування інших культур: української, германської, австралійської, а також Океанії.

Ключові слова: карнавал, бразильська міфологія, міфологема, символ, жінка-змія, змії, водяне божество, ініціація, архетип.

Постановка проблеми. Символіка і міфологічні рівні в сучасній українській літературі, зокрема літературі діаспори, активно досліджуються вітчизняними гуманітарними студіями. Серед мало розроблених імен – українці Бразилії, причому на першому плані в сучасності творчість самобутньої письменниці, науковця, перекладача, літературного критика, музиколога Віри Вовк (автомім Віра Лідія Катерина Селянська, Wira Selanski, 1926 р. н., м. Борислав, з 1939 р. – в еміграції). Авторка більшість життя проживає в Ріо-де-Жанейро, проте не відокремлює себе від України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатопланові твори В. Вовк, елітарні за формою і змістом, стають об'єктом сучасного аналізу. Зокрема, це праці Н. Анісімової, О. Астаф'єва, Б. Бойчука (США), Ю. Григорчук, І. Жодані, Л. Залеської-Онишкевич (США), І. Калинця, Т. Карабовича (Польща), М. Коцюбинської, С. Майданської, Б. Рубчака (США), Л. Тарнашинської, З. Чирук, В. Шевчука та ін. Релігійний зміст, категорії сакрального-профанного, фольклорні прапервні та інші особливості тут представлені з оперттям на першоджерела та із застосуванням компаративістики.

Феномен народного католицизму вже було висвітлено в окремих статтях (О. Смольницька), проте існує ряд питань у творах В. Вовк. Це вимагає детального теоретичного дослідження не лише в текстуальному, але й у контекстальному аспекті, що й зумовлює актуальність обраної проблематики. Зокрема, досліджуємо проблему міфологеми жінки-змій та споріднену із цим міфологему водяного божества. У статті зазначені питання розкриваються не як образи, символи чи архетипи, а саме як міфологеми, тому що змалювання жіночих персоналій В. Вовк у міфопоетичному зрізі передбачає багаторівневість і багатоструктурність. У такому разі це розгортання міфу (часто тубільного) та його імпліцитне значення, а також ініціативний зміст.

Виходячи з концепції неоміфологізму, що має на увазі розгляд епохи ХХ ст. як взаємопов'язаність культурно-естетичних міфів, а також тенденції до міфотворення взагалі, потрібно проаналізувати твори В. Вовк, оскільки вони яскраво ілюструють міфологічні патерни та переосмислюють їх. Поезія, проза і драматургія В. Вовк не є стилізацією або прагненням вузького

наслідування міфу. Це залучення західноєвропейського, античного, бразильського, українського та інших контекстів, оригінальне філософське осмислення вічних проблем і актуальних подій ХХ – ХХІ ст., а також побудування власного хронотопу. З одного боку, це свідчить про глибоку ерудицію і культуру авторки, а з іншого – про яскраво виражений інтуїтивізм письменниці. Отже, творчість В. Вовк – придатний матеріал для дослідження неоміфологізму, магічного реалізму та інших течій, стилів, напрямів уже в ХХІ ст. Таким чином, підтверджується культурно-історична тяглість як окремої концепції (неоміфологізму), так і літератури взагалі.

Мета статті – проаналізувати міфологему жінки-божества (в іпостасях змії та водяного божества) на матеріалі вибраної творчості В. Вовк. Відповідно до мети поставлено завдання: 1) окреслити особливості творчого стилю В. Вовк; 2) проаналізувати релігійний контекст Бразилії; 3) простежити спільні риси архетипового образу і міфологем змії та водяного божества в сакральному і профанному аспекті на матеріалі різних міфологічних систем.

Виклад основного матеріалу. Творчість В. Вовк змальовує як сакральний план (релігійне осмислення дійсності, використання католицьких легенд, церковної символіки, апокрифів тощо), так і профанний, але часто сакралізований завдяки особливому погляду ліричної героїні. Такий підхід можна назвати new look. Проте для кращого розуміння принципів творчості В. Вовк потрібно врахувати контекст, у якому були написані ці тексти, а саме – латиноамериканську специфіку.

Власне бразильська культура специфічна, тому що базується на тубільних віруваннях. Оскільки загальновідомо, що у бразильських індіанських племен не було писемності, то оригінальні міфи, казки (які часто є нерозчленованими міфами), легенди та інші витвори фольклору не могли дійти до європейця. Перші записи бразильського фольклору почали з'являтися в ХVІ ст. завдяки португальським і нідерландським місіонерам (переважно єзуїтам), а систематично вивчати цю галузь стали лише в ХІХ ст., і цей процес триває до сьогодні [8, с. 6].

Бразилія, попри великий вплив католицизму (В. Вовк називає її «найбільшою католицькою державою світу» [4]), являє собою строкату картину в релігійному плані, тому може бути належним матеріалом для дослідження магічного реалізму та неоміфологізму. Міфологія Бразилії (вища і нижча) дуже строката, специфічна, їй притаманний архетиповий дуалізм, успадкований від первісної культури. Наприклад, у штаті Баїя (Баїя, Баїа), описаному В. Вовк, наявний культ кантомбле – поєднання вірувань і обрядів африканського племені йоруба з індіанською складовою частиною. Існує поклоніння духам кабокло, макумба й умбанда (як пояснює дослідниця бразильської і португальської культури К. Дау, останнє – це синтез «принципів

спіритизму, кантомбле, позитивізму, римо-католицизму і сект американських індіанців» [3, с. 270]), а також тасмна секта прихильників культу мертвих – егун-гун; через брак власної писемності тасмні знання передаються в ізольованих громадах (як у родинях). Усі ці вірування синтезувалися з образом Христа. Як зазначає сама В. Вовк, негритянська демонологія у Бразилії багатша, ніж індіанська. Зокрема, відомі сантерія і вуду: «<...> у широкому розумінні – тасмні релігійно-магічні вчення та практики латиноамериканців, афроамериканців і мешканців Карибських островів, які шанують африканських та індіанських богів (часто – у подоби Богоматері, Ісуса, апостолів і католицьких святих)» [3, с. 10]. Таким чином, явище народного католицизму, синтез різних вчень, накладання патернів питомої культури та нової, суміш культурів і спогади про предків зумовлюють специфіку формування творчого стилю В. Вовк.

Тексти В. Вовк легко сприймаються завдяки лапідарному стилю, проте водночас викликають у рецепції символіко-асоціативний ряд. Стиль письменниці містить імпліцитну основу, тобто авторка (якщо вжити вислів А. Ахматової) «застосувала симпатичне чорнило». Це потрібно враховувати, аналізуючи раніше не досліджувану міфологему жінки-змії у творчості В. Вовк.

Відомо, що змія (змій) – це амбівалентний символ (образ, емблема, міфологема), який існує майже в усіх міфологіях і відіграє важливу роль. Перетворення персонажів нечистої сили на змії означає виродження образу божества. Змія – персонаж багатьох вірувань, забобонів, сновидінь, фольклорних витворів і, звичайно, вона поширена в мистецтві. Семантика цього божества (чи просто персонажа) широка і означає, залежно від контексту, мудрість, гріх, диявола, час, народження-смерть тощо. Змія – дух предка (звідси культ змії у балтійській, українській, лужицькій, балканській та інших культурах), а також репродуктивна сила (плодючість, стихії: дощ, вода, хатне вогнище тощо) [10, с. 260]. Змія – оберіг, захисниця, використовується в магії, але водночас і тотем, який треба задобрити, і зла сила, проти якої шукали заступництва. Проте не всі міфологічні образи змії достатньо проаналізовані, хоча представлені в художній літературі.

Зокрема, показовий образ бразильської богині *Єманжя* – «африканської богині моря» [2, с. 403], до якого В. Вовк неодноразово звертається в різних творах (збірки «Чорні акації» (1961 р.), «Ромен-зілля» (2007 р.) тощо). Наприклад, вірш «Свято Єманжя» («Чорні акації»): «Тобі кидали сьогодні гостинці в море, / Єманжю, богине ясна, / Прядиво негритянських уяв» [2, с. 134]. Тут необхідно простежити зв'язок поезії і прози авторки (неодноразово наявний). Так, у збірці оповідань «Карнавал» (Ріо-де-Жанейро, 1986 р.) Єманжа представлена не лише як культ, маска (карнавальне втілення), але і як жіноче втілення, а також як праматір, що проводить із посвячуваною героїнею ініціацію. Докладніший аналіз цього образу уже здійснено [9], тому потрібно зосередитися на іншому – танцівниці самби Анжеліці, що виступає як ідол, баядера, причому має зміїні риси Єманжі.

Змія також пов'язана із сакральною функцією танцю. Звичайно, Анжеліка – бразильська героїня, але впадають у вічі спільні риси колективного несвідомого, бо опис нагадує літавицю – персонажа української міфології (зоряного духа, утілення вогню, що викликає сексуальний інстинкт). Літавиці (чоловічі персонажі) і літавиці ототожнюються з вогненным змієм (цей образ є і в бразильській демонології – «Вогненна кобра»

[8, с. 17]). Образ Анжеліки має і риси Цариці Вод *Іару* (*Уяри*), яку розглянуто нижче. У В. Вовк танцівниці-жриці приносять жертви, під час ініціації Анжеліка жертвує сама себе і підносить на вищий щабель (як шаманка). Отже, танцівниця – язичницький символ, водночас поєднаний із народним католицизмом.

У зв'язку з образом Анжеліки (де помітні орнаменталізм, сакральна символіка стародавнього жрецтва) згадується розроблення міфологічного образу змії на картині символіста Ж. Дельвіля «Ідол пороку» (1891 р.), де оголена жінка зображена в короні (і цим схожа на Астарту, Ісиду та інших божеств, які вимагали жертв); навколо горла героїні обвивається змія – аналогія з Євою та змієм-спокусником [12, с. 200]. Образ Анжеліки розроблений В. Вовк безвідносно до цієї картини, проте міфологічне підґрунтя схоже. Декоративна орнаментальність, жрецькі ознаки і водночас зміїні риси притаманні й символістським полотнам Г. Клімта, що доводить спільну культурну основу витворів мистецтва, нехай безпосередньо і не пов'язаних між собою. Це дозволяє глибше розуміти загальний контекст, причому проявляється феномен взаємообернення: інші мистецькі твори дозволяють краще розуміти ідею і символіку текстів В. Вовк, проте й самі твори письменниці є своєрідним ключем до пізнання світового мистецтва.

Згадана В. Вовк Єманжа у бразильській міфології – Богиня Моря і Мати Перлин, яка сприяє вагітності та дітонородженню, родинним цінностям, хатньому вогнищу, тому для патріархального ладу є улюбленою *ориша* (богинею). Ось чому її називають «матір'ю всіх ориша» [3, с. 46]; її проліті сльози – океани, а з роздертих у горі грудей народились інші боги [3, с. 47]. Вода як символ народження – архетипова ознака Єманжі. Плач і творчість (дітонородження) є рисами матриархального деміурга. Можна згадати Ісиду, яка сльозами воскресила Озірису (або Герда оживила серце Кая в казці Г.-Х. Андерсена «Снігова королева»), проте це лише архаїчне розроблення мотиву смерті-народження. Багатодітність Єманжі – типова архаїчна ознака божества чи героїні, відома іншим культурам; первісний ідеал жінки. Чудесне народження (із грудей) також належить до уявлень первісного ладу (відгомін – поява Афіни Паллади з голови Зевса; литовська Блінда, яка могла народжувати дітей з усіх частин тіла, і земля позаздрила їй та скарала, як Ніобу). Єманжа означає життя, тоді як її маскулітний партнер Ошаля – батько всіх ориша, творець світу – синкретизується із Христом, але означає смерть [3, с. 55] (аналогічно – Анку в бретонців або смерть у німців, лише в чоловічій подобі).

Отже, Єманжа – материнство, її ознака – вода і змія. В. Вовк наближає функцію материнства до несвідомого (що втілює вода та взагалі стихія, а також Всесвіт, у який порине героїня під час ініціації-вознесіння), а відтак – творчості (бо Анжеліка – танцівниця, жриця).

Архаїчний культ *Матері* (*Цариці Вод*) у Бразилії досить складний, залежний від національної специфіки – африканської чи індіанської, причому божества Єманжа та Іара протиставляються: «Образ прекрасної Єманжі <...> також до сьогодні вшановується на африканських радіннях кантомбле в Баїї. Іара індіанців жила тільки в річках, Цариця Вод, за повір'ями негрів, владарювала і в морській стихії» [8, с. 6], причому Єманжа сприймалась як більш щедра і весела, тоді як Іару не задобрювали. Вважається, що Цариця Вод, героїня багатьох легенд і казок, має африканські риси, бо записи про неї – у штаті Баїя (Багія) [1, с. 16]. Потрібно сказати, що сюжети казок, де фігурує цей персонаж, схожі на європейські (наприклад, на валлійську

легенду «Діва озера»). Це підтверджує юнгіанську теорію колективного несвідомого. Необхідно згадати і уявлення про воду як символ багатства і материнське черево, оскільки Цариця Вод дає селянину своє багатство з-під води – і так само забирає все, коли герой порушує табу [1, с. 11–14]. Отже, це амбівалентне божество, що має функції дарувальниці та карниці водночас. Архетиповий образ володарки вод не дарма має зміїні риси, Велика Праматір народжує, але й забирає до себе.

Зміїний образ богині вод у В. Вовк важливий для аналізу. Жіночі божества пов'язані з водою як стихією материнства і сексуальності, інстинктом, переходом життя у смерть і навпаки. Так, згадана Іара часто порівнюється з русалками (недарма В. Вовк називає її «вілою»); це дуже популярний образ у бразильській культурі – спокусниця, якій приносили в жертву чоловіків. У В. Вовк у поетичному циклі «Карнавал» (Ріо-де-Жанейро, 1968 р.) у збірці «Каппа Хреста» (1969 р.) утворюється асоціативний ряд – бразильські гори і скульптури: «Пасуть острови з розквітлимими спинами, / Де лоскотливі уяри розмішують хвилі / І сушать ряску волосся на стегнах із гнайсу» [2, с. 229] (як пояснює В. Вовк, «гнайс – мінерал» [2, с. 408]). Функція уяр – лоскотати до смерті – нагадує аналогічні риси у слов'янських русалок; подібні до європейських через архетиповість й інші риси (волосся із застиглою ряскою; русалка на скелі-мінералі), хоча Уяра – індіанський персонаж. Викликання фатальної пристрасі в персонажів і гіпноотичний вплив на них наближає образ цієї русалки (риби-жінки) до інших водяних божеств і духів, зокрема європейських (Льорелай) [1, с. 15], що свідчить про спільне колективне несвідоме архаїчних прапервнів. Цікаво, що Іару можна розглядати і як міфологема, оскільки зовнішність цього міфологічного персонажа вірнани наближали у своїй уяві до знайомих реалій: ця русалка у них – індіанка [8, с. 162].

Змія може бути жіночим репродуктивним началом або чоловічим, а взагалі це символ поєднання верхньої та нижньої вертикалей. У бразильських індіанців відомі два змії-близнюки.

Водночас змія може бути і змієм, тобто маскулітним образом. Змії-райдуга – образ, відомий міфам багатьох індіанських та австралійських племен. Наприклад, А. Елкін у праці «Австралійські аборигени» («The Australian Aborigines», 1938 р.) проаналізував ініціації, які ґрунтуються на архетиповому образі матері-прародительниці та змії. Дослідник стверджує: «Основними дійовими особами цих міфів є мати, чи богиня плодючості, та змії-райдуга, які мають тенденцію зливатися. <...> Понад це мати починає ототожнюватися зі змією-райдугою <...>» [11, с. 153–154]. Отже, мати-богиня, яка родить і приймає в себе для посвячення, та змії-веселка – це контамінація мотивів.

У віруваннях тубільців Західної Океанії, як повідомляв Б. Малиновський у «Магії, науці та релігії» («Magic. Science and Religion and Other Essays», 1948 р.), займає місце «побутова міфологія». Спостерігаючи під час експедиції віру в злих духів «таува'у» (причину епідемії), учений зазначає: «<...> життєвий міф – оповідь не про якусь давно минулу подію, а про те, що відбувається постійно в повсякденному житті, обростає численними конкретизаціями» [6, с. 103]. Як приклад дослідник наводить розповіді тубільців Тробріандських островів (1918 р.) про «таува'у» як причину грипу-«іспанки»: «У селі Вавела бачили гігантську ящірку. Людина, яка вбила її, скоро після цього вмерла, а в її селі спалахнула епідемія» [6, с. 103]. Автор особисто бачив яскравого змія, якого називали «та-

ува'у»; цим створінням приносили жертви [6, с. 103]. Описані вірування та інтерпретовані аборигенами випадки можна назвати неоміфологізмом і принаймні переходом до магічного реалізму. Характерно, що епідемія і взагалі зло тут уявляється в подобі змії або ящірки.

Необхідно зауважити, що в цьому разі простежуємо паралелі між міфами індіанців Південної Америки та племенами Австралії, оскільки міфи останніх вважаються одними з найбільш архаїчних, а відтак не надто спотвореними подальшими нашруваннями чи впливами.

Жіночі риси змія (змії)-райдуги особливо помітні в міфах австралійського племені мункан, де божество Таіпан представлене як творець і каратель. Таіпан перетворює дівчат на жінок, і міфи цього циклу позначені фізіологічністю [5, с. 137–138]. Отже, маскулітний персонаж впливає на жіночність і материнство. Неодноразово спостережено, що змія (змія) – це андрогінний символ, що наближає такий образ (а також символ і міфологема) до шаманських рис.

Розвиваючи надалі функції, які виконує богиня вод у зміїній подобі, потрібно згадати міфологічні концепції. Є. Мелетинський, аналізуючи міфи австралійських аборигенів, наголошує на тому, що змії-райдуга – складний образ, тому що поєднує риси духа води, «змії-чудовиська (зародження уявлення про «дракона»), магічний кристал (у якому віддзеркалюється веселковий спектр), уживаний чаклунами» [7, с. 12]. Дослідник підкреслює, що змія – символ оновлення [7, с. 12]. Отже, і тут підсумком стає ініціація. Ідею переходу на інший щабель психіки (чи – у міфологічному аспекті – до іншого світу або виміру) розвиває В. Вовк у збірках «Карнавал», «Каппа Хреста» тощо.

Отже, у міфологічних системах змія і зооморфна, й антропоморфна (що відтворює В. Вовк у змалюванні інтуїтивного сприйняття героїв). Зміїний культ, відбитий у пантеоні божеств (наприклад, єгипетських), пізніше виродився та поступився антропоморфним рисам, проте Великий Змії та людина (герой, що має містичні знання, умирає та воскресає, подібно до Озірса) ототожнювалися. Аналогічно – Анжеліка як жіноча іпостась містичного героя, що вмирає та воскресає, тобто проходить ініціацію (узагалі цей мотив наскрізний у збірці «Карнавал»).

В українському мисленні змія – також меандр (відсилання до поетичної збірки В. Вовк «Меандри», 1979 р.), тобто вода, дощ і, рідко, статичний символ (змії у печері). Культ змії у слов'янському і балтійському пантеоні широко розвинений.

Висновки. Отже, за текстами В. Вовк і міфологічними віруваннями (на яких ґрунтується творчість цієї письменниці) можна вичленувати кілька рівнів міфологем жінки-змії і водяного божества: 1) антропоморфність, але водночас приналежність до іншого світу; 2) виразна фемінність, переважно архаїчна – звідси нахил до танцю як нового створення світу; 3) творче начало як символічне материнство; 4) амбівалентність образу: жінка стає божеством, прекрасним, але здатним покарати (ключовим є поняття жертви) – отже, це язичницькі риси; 5) функції змії або водяного божества не завжди зовнішні, часто імпліцитні, тому вимагають розшифрування завдяки обізнаності із бразильською міфологією та різними культурами (переважно архаїчними); 6) вода і танець – ознаки творчості, що пов'язано з первісною репродуктивністю.

Таким чином, у творчості В. Вовк міфологеми жінки-змії і водяного божества постають у фемінному ключі та в різних аспектах, причому містять багато імпліцитних рівнів. Це потрібно розглядати не стільки як образ чи символ, але як міфо-

логему, тому що проведений аналіз показав: авторка застосовує архетипові патерни відповідно до сучасних реалій, розробляючи відомі, усталені міфологічні мотиви по-новому. Робота має перспективу продовження, оскільки великий корпус текстів В. Вовк сприяє аналізу в річці міфопоетики.

Література:

- Бразильские сказки и легенды. – пер. с португ. – М. : Художественная литература, 1962. – 240 с.
- Вовк В. Поезії / В. Вовк. – К. : Родовід, 2000. – 422 с.
- Дау К. Афро-бразильская магия / К. Дау. – пер. с англ. – К. : София, 1997. – 288 с.
- Лист від Віри Вовк від 8 грудня 2011 р. (з особистого архіву Ольги Смольницької).
- Макконел У. Мифы мункан / У. Макконел / пер. с англ., предисл. и прим. О. Чудиновой-Артемовой. – М. : Наука, 1981. – 156 с.
- Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б. Малиновский // Магический кристалл: Магия глазами ученых и чародеев / Ред. и сост. И. Касавин. – М. : Республика, 1992. – С. 103.
- Мелетинский Е. Фольклор австралийцев / Е. Мелетинский // Мифы и сказки Австралии / собр. К. Лангло-Паркер. – М. : Наука, 1965. – С. 12.
- Мифы, сказки, легенды Бразилии. – пер. с португ. – М. : Художественная литература, 1987. – 328 с.
- Смольницька О. Гендерна інтерпретація у збірці Віри Вовк «Карнавал»: міфологічний аспект / О. Смольницька // *Ukraina: narracje, języki, historie* / red. nauk. M. Gaczkowski ; red. prow. J. Klyus ; rec. G. Hryciuk, P. Józwickiewicz, K. Kusal, A. Matusiak. – Wrocław, 2015. – S. 83–94.
- Шапарова Н. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статей / Н. Шапарова. – М. : АСТ ; Астрель ; Русские словари, 2001. – 624 с.
- Элкин А. Австралийские аборигены / А. Элкин // Магический кристалл: Магия глазами ученых и чародеев / ред. и сост. И. Касавин. – М. : Республика, 1992. – С. 153–154.
- Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / авт.-сост. В. Андреева и др. – М. : Астрель ; АСТ, 2004. – 556 с.

Смольницкая О. А. Мифологемы женщины-змеи и водяного божества в избранной поэзии Веры Вовк

Аннотация. В статье исследованы мифологемы женщины-змеи и водяного божества в произведениях Веры Вовк. Очерчена специфика бразильской мифологии, акцентировано внимание на общих мотивах коллективного бессознательного. Привлечены мифы и верования других культур: украинской, германской, австралийской, а также Океании.

Ключевые слова: карнавал, бразильская мифология, мифологема, символ, женщина-змея, змей, водяное божество, инициация, архетип.

Smolnytska O. Mythologems of serpentine woman and water goddess in the selected poetry by Vira Vovk

Summary. The article analyses mythologems of serpentine woman and water goddess in the selected poetical works by Vira Vovk. The specific of Brazilian mythology is accented, the common motifs of the collective unconscious are emphasized. The personality of the priestess, the image of the carnival are analyzed. Myths and beliefs of other cultures: Ukrainian, German, Australia and Oceania – are taken.

Key words: Carnival, Brazilian mythology, myth, symbol, serpentine woman, snake, water goddess, initiation, archetype.